

Die meerwoordige leksikale item in Afrikaans

Deel 1: Kenmerke en definiëring

N. Bosman

Departement Afrikaans, Universiteit Vista, Pretoria

SUMMARY

The multiword lexical item in Afrikaans

The multiword lexical item in Afrikaans can provisionally be defined as a lexical item or lexicalised expression which consists of more than one word. This article is an attempt to give more content to this definition by looking at important defining criteria of the MLI. Amongst others, concepts like fixedness, lexicalisation, idiomaticity, compositionality and semantic simplicity are under discussion.

1. INLEIDING

Die onderdeel van die taalkunde wat hom besig hou met die studie van meerwoordige uitdrukkings staan in Europa bekend as die fraseologie. Die term *fraseologie* word gebruik om sowel die inventaris van alle fraseologiesmes as die studiegebied ('n onderdeel van die leksikologie) aan te dui. Dit het veral in die Duitssprekende en Oos-Europese lande soos die voormalige Duitse Demokratiese Republiek en die Sowjet-Unie opgang gemaak. Vergelyk Makkai (1972: 24); Fleischer (1982: 10 e.v.); Klimaszewska (1990: 17 e.v.); Verstraten (1992: 17) vir oorsigte oor die Sowjet- en Hongaarse literatuur. In die Engelse en trans-Atlantiese literatuur val die klem veral op die idioom. Makkai (1972: 23-58) en Fernando & Flavell (1981: 1-17) gee uiteensettings van die werk wat veral oor die idioom gedoen is in Engeland en Amerika.

2. DIE BEGRIP MEERWOORDIGE LEKSIKALE ITEM IN DIE TAALKUNDELITERATUUR

Oor die benoeming van die fraseologiese eenheid is daar nog nie eenstemmigheid in die literatuur nie. Vergelyk Matešić se opmerking hier oor die stand van sake in die Sowjet- en Duitse vakgebied: "Für die Bezeichnung der phraseologischen Einheit werden heute mehr als zwei Dutzend Termini gebraucht" (Matešić 1983: 110). Twee terme staan uit: *idioom*, wat veral in die Engelstalige literatuur gebruik word, en *fraseologiesme*, wat veral in die Duitstalige en Sowjetliteratuur voorkom.

Die definisie van Burger word hier aangehaal om die term *fraseologiesme* te verhelder:

Phraseologisch ist eine Verbindung von zwei oder mehr Wörtern dann, wenn (1) die Wörter eine durch die syntaktischen und semantischen Regularitäten der Verknüpfung nicht voll erklärbare Einheit bilden, und wenn (2) die Wortverbindung in der Sprachgemeinschaft, ähnlich wie ein Lexem, gebräuchlich ist (Burger, Buhofer & Sialm 1982: 1).

In die Engelstalige literatuur word die term *idiom* in die volgende betekenis gebruik:

A sequence of words which is semantically and often syntactically restricted, so that it func-

tions as a single unit. The meaning of the words cannot be combined to produce the meaning of the idiomatic expression as a whole (Crystal 1992: 180).

Vir die onderhawige studieobjek is die term *idioom* nie geskik nie. Omdat *idioom* (vanselfsprekend) deur idiomatisiteit gekenmerk word, word nie-idiomatiese woordverbindings uitgesluit. Aan die ander kant word ook eenwoordkomposita as idiome beskou. Om hierdie redes word 'n ander term verkies vir die tipe leksikale item wat hier aan bod kom.

Die term *meerwoordige leksikale item (MLI)* is in die Afrikaanse vakliteratuur relatief nuut en daar heers op die oomblik ook taamlike terminologiese inflasie. Die afgelope paar jaar was daar onder andere die terme *leksikale uitdrukkings* (Ponelis 1989b: 49); *stuklekseme, meerwoordkomplekse, idiomatiese woordgroepe* en *geïnstitutionaliseerde meerwoordstukke* (Carstens 1990); *multi-leksikale items* (Botha 1992: 35); *meerwoordige eenhede* (Gouws 1990); *meerwoordige verbindings* (Swanepoel 1993: 97) en ook *fraseologisme* (Raidt 1995: 93). Die volgende voorbeelde word onder andere gegee ter illustrasie van die terme: **mooi broodjies bak; sien is glo; kluitjies bak** (Carstens 1990: 186); **aan die orde van die dag; op dowe ore val; wrange vrugte pluk; (jou) rug keer op iemand** (De Beer 1989: 304); **(iemand) 'n lewe lei** (Botha 1992: 23).

Die term *meerwoordige leksikale item* kan teruggevoer word tot Mathiot wat die term *multi-word lexical unit* in 1967 in 'n artikel in die tydskrif *Language* gebruik. Zgusta (1967 en 1971) gee 'n volledige uiteensetting van wat hy onder die term verstaan. Vir sowel die term *meerwoordige leksikale item* of *eenheid* as die inhoud wat daaraan gegee word, is die taalkunde dus skatpligtigheid verskuldig aan Mathiot en Zgusta.

3. KENMERKE VAN DIE MLI

Die kenmerke wat hieronder genoem word, oorvleuel in 'n sekere sin en dit is moeilik om hulle streng geskei te hou. Leksikalisering kan byvoorbeeld gesien word as die resultaat van óf idiomatisiteit óf sintaktiese stabiliteit óf albei. Om 'n aantal kenmerke apart te bespreek, het egter die voordeel dat daar telkens 'n ander aspek van die verskynsel beklemtoon kan word. Fernando & Flavell se opmerking oor idiomatisiteit is ook geldig wanneer daar gepoog word om die MLI te definieer: "Idiomaticity is best defined by multiple criteria, each criterion representing a single *property*" (1981: 19).

Daar moet voorts in gedagte gehou word dat MLI's 'n heterogene groep vorm. Sowel sintakties as semanties gedra sommige MLI's hulle soos enkel woorde (1) en ander weer soos vrye verbindings (2):

- (1) Hy het dit willens en wetens gedoen
- (2) Piet het toe **die aap gister uit die mou gelaat**

Die kenmerke is verder van nut om 'n kerngroep MLI's te probeer identifiseer, gerangskik volgens die mate waarin al die kenmerke deur 'n bepaalde MLI vertoon word.

3.1 Meerwoordigheid

Dit mag terminologies enigsins tautologies lyk om hierdie kenmerk apart te noem, maar dit is juis sy meerwoordigheid wat die MLI doeltreffend afgrens van ander woordeskaathede. Ter sake is leksikale eenhede groter as die woord. Dit is op grond van die feit dat 'n MLI uit meer as een woord bestaan dat komposita nie beskou word as MLI's nie. Wanneer hulle die idioom definieer, stel Fernando & Flavell (1981: 20) byvoorbeeld die vereiste van twee of meer vry *morfeme*. Komposita (**foxglove, egghead, sweetheart**) vorm die een grens en sinne (**don't count you chickens before they are hatched**) die ander. Ook Zgusta (1971) beskou (sekere, met name "idiomatiese") kom-

posita as tipe MLI's. Hy noem wel die vaste verbindings waarvan hy praat **multiword lexical units**, maar hy sluit komposita soos **guinea pig** en **old maid** in. Sy eie kritiek oor die term lui as volg: "they do not necessarily consist of words only (...) and (...) may consist of only two of them" (1971: 143) en "the term 'multiword' must necessarily involve all the uncertainties and differences inherent in the term 'word' itself" (1967: 584).

Die volgende outeurs noem almal eksplisiet die feit van meerwoordigheid: Wissemann (1961), Burger, Buhofer & Sialm (1982), De Beer (1989), Ponelis (1989b), Carstens (1990: 81) en Verstraten (1992). Sommige outeurs sluit sekere meerwoordige verbindings uit. Fleischer (1982) en Klimaszewska (1990a) stel die vereiste van minstens een oopklaswoord ("autosemantisches Wort") - 'n naamwoord, werkwoord, adjektief of bywoord. Hierdeur word reeds 'n hele aantal verbindings uitgesluit soos die verbindings **óf...óf** en sirkumposisiesetsels soos **van** (voor) **af**.

Matešić (1983) stel 'n nog strengere vereiste as Fleischer, naamlik dié van minstens *twee* oopklaswoorde. Hy sluit voorsetselverbindings, tussenwerpsels (**my aarde**) die deeltjies (partikels) van 'n deeltjiewerkwoord, e.d.m. dus uit. Omdat baie verbindings wat nie twee oopklaswoorde het nie (**op heter daad**, **inderminne**) tot spellingvariasie (een of twee woorde) lei, los so 'n begreping 'n paar probleme op. Hier word die MLI eger nie deur vereistes soos wat Fleischer en Matešić stel, beperk nie. Potensieel kan enige verbinding van twee woorde (watter soort woorde dan ook) wat ook die ander kenmerke wat hieronder genoem word in mindere of meerdere mate vertoon, as 'n meerwoordige leksikale item beskou word.

Die kenmerk van meerwoordigheid verminder moontlike verwarring wat kan ontstaan as te veel morfologiese vorme almal saam hanteer word, soos wat die geval byvoorbeeld is in die uitgebreide Engelse literatuur in verband met die idioom, waar "bound forms, single free forms, compounds, phrases and sentences" (Fernando & Flavell 1981: 19) almal hanteer (kan) word as idiome.

Die meerwoordige leksikale item is dus groter as 'n woord, maar kleiner as of gelyk aan 'n sin - die ander grens.

3.2 Vastheid

Onder die vastheid van MLI's word onder andere die volgende verstaan: Vastheid of stabiliteit word in wisselende grade by feitlik alle MLI's aangetref. Die vastheid manifesteer in leksikale en sintaktiese vastheid wat onder meer inhou dat daar transformasionele beperkings is wat vir sommige MLI's geld. Die MLI onderskei hom van die vrye verbinding in terme van hierdie vastheid. In 'n vrye verbinding vertoon die afsonderlike komponente in hulle kombinasie met mekaar nie dieselfde soort vastheid nie. Vastheid word deur baie as 'n wesenskenmerk van MLI's beskou. Vergelyk hier onder andere Wissemann (1961), Fleischer (1982), Burger, Buhofer & Sialm (1982), Moon (1988).

Onder die vastheid van MLI's word onder andere die volgende verstaan:

- Die komponente in 'n MLI kan nie vrylik vervang of weggelaat word sonder implikasies vir die betekenis van die MLI nie en woorde kan nie na willekeur ingevoeg word nie.
 - (3) met die deur in die huis val
 - (4)* met die venster in die huis val
 - (5)* met die saak in die huis val
- Die vervanging van elemente in 'n MLI lei óf tot onverstaanbaarheid óf tot 'n verletterliking van die uitdrukking en gevolglik tot die opheffing van die idiomatisiteit en 'n opheffing van die konstruksie se status as leksikale item.
- MLI's is verder ook sintakties vas in die sin dat die volgorde van die komponente in 'n MLI nie verander kan word nie: * (iemand) **van stuurboord na bakboord stuur**. Veral by die

sogenaamde onomkeerbare binomiale (vergelyk Malkiel 1959) is die volgorde van die komponente baie belangrik: * **peper en sout**, * **skyfies en vis**. Dit is veral allitererende binomiale (**rep en roer**, **bak en brou**, **op en top**), MLI's met 'n hoë graad van idiomatisiteit (**uit die bloute**) en groepssetsels (**met behulp van**) wat 'n sterk gefikseerde vorm vertoon.

- Die leksikale vastheid van MLI's word ook gesien in die voorkoms van unieke (argaïese) komponente: in **swang** kom/wees ; met **huitjie** en **muitjie**; in sy **noppies**; van nul en **gener** waarde.¹
- MLI's is soms sintakties anomaal (Zgusta 1971: 148; Fleischer 1982: 52 e.v.; Verstraten 1992: 4): **'n broertjie dood hê aan iets; veels geluk; bid jou (dit) aan; die duiwel in wees, hoog tyd** (waarskynlik volgens die Engelse **high time**); **gewag maak van**. Transformasionele defektiwiteit is lank beskou as een van die definiërende kenmerke van veral idiome (Fraser 1970; Burger 1973, Fernando & Flavell 1981, Fleischer 1982, Carstens 1990, Verstraten 1992). Daar heers vandag taamlike eenstemmigheid oor twee sake. Eerstens kan daar vir feitlik elke voorbeeld van transformasionele beperkinge ook teenvoorbeelde gekry word (Pulman 1993: 268-270, Bosman 1998: 68 e.v.). Tweedens word die verhouding tussen idiomatisiteit en transformasionele defektiwiteit ook nie meer so ongenueanseerd gesien soos deur Fraser (1970) nie. Daar is nie noodwendig 'n korrelasie tussen semantiese ondeursigtigheid en sintaktiese bevrorenheid nie (Zgusta 1970: 149, Fernando & Flavell 1981: 43, Carstens 1990: 206).

'n Ander perspektief op die sintaktiese gedrag van idiome kry mens onder andere by Nunberg (1978), Gibbs & Nayak (1989) en Glucksberg (1993). Hulle ondersoek dui daarop dat die sintaktiese gedrag van idiome wel gekoppel kan word aan die interne semantiese struktuur van sekere idiome. Kweessies soos isomorfisme en analiseerbaarheid speel byvoorbeeld 'n rol.

Ten slotte geld die opmerking van Cruse as 'n soort opsomming wat die sintaktiese gedrag van veral die idioom betref:

The question of precisely which syntactic processes a particular idiom will undergo is an extremely complex one (...). In some respects it seems to be idiosyncratically determined, and in other respects predictable (1986: 39).

3.2.1 Vastheid en variabiliteit

Die "vastheid" van meerwoordige leksikale items is nie 'n absolute kenmerk nie en dit moet ook nie gelykgestel word aan "bevrorenheid" of "versteendheid" nie. Min uitdrukkings (selfs vaste uitdrukkings) is in der waarheid so vas dat niks ooit aan hulle verander kan word nie, ook al reflekteer veranderings (byvoorbeeld aan die woorde binne so 'n MLI) dikwels slegs die taalgebruiker se onvolledige kennis van die leksikon. Vastheid en variabiliteit kan as komplementêre kategorieë gesien word. Afhangend van die tipe MLI moet die verhouding tussen die twee telkens opnuut bepaal word. By die een uiterste pool is daar dié MLI's wat geen variasie toelaat nie - dit is byvoorbeeld MLI's wat argaïese elemente bevat, sintakties anomaal is, 'n soort "waarheid" uitdruk of hulle aan die punt van die skaal bevind waar die hoogste graad van idiomatisiteit aangetref word: hulle kom **van heinde en verre, as puntjie by paaltjie kom, die koeël is deur die kerk, boontjie kry sy loontjie, fluit, fluit my storie is uit**. Leenwoordgroepe (*ad hoc*, *bona fide* ens.) en sekere groepvoorsetsels (**by wyse van, as gevolg (hier)van** ens.) is ook onveranderbaar vas.

Die feit dat die meeste MLI's uit vrye verbindings van woorde ontstaan het en nog steeds 'n sintagmatiese opeenvolging van woorde vertoon, lei tot 'n soort inkongruensie. Die geskeie vorm van die MLI (meer as een woord) laat variasie toe, terwyl 'n baie stabiele eenheidsbetekenis behoue bly. Die uitdrukking vertoon variasie, die semantiese inhoud stabiliteit.

Idioomvariante kom dikwels voor: **die bobbejaan agter die bult/berg gaan haal, kastaiings /**

kaiings uit die vuur krap, in die bresse tree/spring. Dié tipe variasie is kontroleerbaar en beperk en kan ook leksikografies beskryf word.

Modifikasie (Burger, Buhofer & Sialm 1982) is 'n soort variasie wat nie so maklik leksikografies geboekstaaf kan word nie. Gewoonlik word modifikasies opsetlik deur die outeur aangebring en kom hulle eenmalig voor ter wille van die een of ander semantiese en/of stilistiese effek. Dit is duidelik dat hierdie effek berus op 'n relatief stabiele vorm wat as vaste vorm deur taalgebruikers herken en gereproduseer kan word. Die grens tussen konvensionele idioomvariante en groter veranderinge aan die vorm van die MLI is nie altyd maklik om vas te stel nie. Modifikasies word meer dikwels aangetref as wat die vaste vorm van MLI's sou laat vermoed:

...dat daar inderdaad 'n lig of twee in die tunnel **aan die aangaan** is (Rapport 6/7/97) [**aan die aangaan** in plaas van **brand**]

Transvaal probeer die wa, **wat lelik vasgesteek het, uit te help** (Krieketkommentaar; Afrikaans Stereo)

...nadat Frankryk vir die vierde keer 'n stok in die wiel **van die ooreenkoms** gesteek het (Nuus; Afrikaans Stereo)

Vergelyk Bosman 1998 vir nog voorbeelde hier.

Vloekwoordinvoeging (vergelyk Feinauer 1983) is 'n baie tipiese modifikasie en kom dikwels voor:

(7) Hy is ook so deur die bleddie mis.

As kriterium het vastheid veral waarde om te help onderskei tussen MLI's en vrye woordverbindings asook om 'n kerngroep MLI's te onderskei van 'n randgroep. So is kollokasies byvoorbeeld baie minder vas wat vervanging van een van die komponente betref: **na rype beraad / oorweging; 'n skotige/steil/stywe opdraande.**

3.3 Idiomatisiteit

Wanneer daar oor die semantiese struktuur van die meerwoordige leksikale item gepraat word, staan die begrip idiomatisiteit sentraal omdat idiome so 'n belangrike groep vorm binne die groter groep MLI's. In die volgende bespreking van idiomatisiteit word daar dan uiteraard gekonsentreer op idiome as subgroep. Die kriterium van idiomatisiteit kan gebruik word om vaste en vrye verbindings van mekaar te onderskei asook om die verskillende soorte MLI's onderling van mekaar te onderskei. Dit is nie 'n kenmerk wat deur alle MLI's gedeel word of in dieselfde mate deur alle MLI's gedeel word nie, onder andere omdat idiomatisering 'n proses is wat hom voltrek - dit kan baie geleidelik geskied. **Die aap is uit die mou** (vaste verbinding) word van **die aap is uit die hok** (vrye verbinding) onderskei op grond van die idiomatiese aard van eersgenoemde verbinding. **Skouers optrek** is duidelik minder idiomaties (meer *deursigtig*) as **iemand se been trek**, maar albei is vaste verbindings.

In 'n bespreking van idiomatisiteit kom die terme komposisionaaliteit, deursigtigheid en gemotiveerdheid ter sprake. MLI's is in 'n mindere of meerdere mate komposisioneel. (Vergelyk Carstens 1990 oor die komposisionaliteitsbeginsel.) Niekomposisionaaliteit is byvoorbeeld by uitstek 'n eienskap van idiome (Fraser 1970; Fernando & Flavell 1981; Moon 1988; Carstens 1990). Die betekenis van 'n idioom is nie die resultaat van die komposisionele funksie van sy konstituente nie, hulle lewer geen selfstandige semantiese bydrae tot die geheelbetekenis nie. Ter illustrasie: 'n idioom soos **in die botter val** het 'n letterlike teëhanger waarvan die betekenis die resultaat is van

die komposisionele betekenis van die woorde:

(8) Daar het 'n vlieg in die botter geval.

In:

(9) Toe hy met Marie getrou het, het Flip regtig in die botter geval.

word die idiomatiese betekenis ("hy het dit gelukkig getref") nie deur die komposisionele (letterlike) betekenis weergegee nie. Letterlike (vormlik ooreenstemmende) teenhangers kan as bevestiging dien vir die stelling dat idiome niekomposisioneel saamgestel is. Idiome wat grammaties of leksikaal idiosinkraties is (**van lotjie getik, die loef afsteek**) het egter nie sulke letterlike teenhangers nie. By sulke idiome bring ook die verhoogde graad van leksikalisering (wat onder andere gesien word in grammatiese afwykings) 'n verlaagde graad van komposisionaaliteit mee (Carstens 1990: 195), of anders gestel, 'n verhoogde graad van idiomatisiteit.

Op basis van die niekomposisionele samestelling van idiome kan hulle ook van ander tipes MLI's afgegrens word soos kollokasies (**swart koffie, hou van**), groepsetsels (**met uitsondering van**) spreekwoorde (**waar die hart van vol is, loop die mond van oor**) en deeltjiewerkwoorde (**opstaan, uitgaan**) waarvan die betekenis wel komposisioneel bepaal kan word.

Verwant aan die komposisionaaliteitsbeginsel is die begrippe deursigtigheid en gemotiveerdheid, begrippe wat hier as sinoniem verstaan kan word. Wanneer die betekenis van 'n leksikale item vir iemand gemotiveerd is, is die item ook deursigtig. Idiome vertoon 'n gebrek aan komposisionaaliteit as gevolg van die asimmetrie tussen hulle sintaksis en hulle betekenis (Fernando en Flavell 1981: 23) en dié niekomposisionaaliteit het 'n mindere of meerdere mate van verlies aan deursigtigheid en motivering tot gevolg. Deursigtigheid en komposisionaaliteit moet nie gelyk gestel word nie. Komposisionaaliteit het te make met die manier waarop die betekenis in 'n MLI *opgebou* word. Deursigtigheid weer het te make met die manier waarop die MLI *verstaan* word deur taalgebruikers. 'n Komposisionele verbinding van items sal vanselfsprekend ook deursigtig wees, maar ook niekomposisionele verbindings kan vir spesifieke taalgebruikers deursigtig wees. Deursigtigheid is naamlik subjektief en skalig. 'n **Bitter pil om te sluk** is byvoorbeeld niekomposisioneel, maar vir die taalgebruiker is daar 'n verskil tussen dié verbinding en een soos **kort gebakerd wees** (Verstraten 1992: 13). Deursigtigheid as kriterium behels duidelik meer as die vereiste dat die MLI komposisioneel saamgestel moet wees.

In die Saussurreaanse betekenis word motivering gesien as die teenoorgestelde van arbitrariteit. By gemotiveerde woorde of uitdrukkings word daar 'n semantiese verband gesien tussen 'n metafoeriese uitdrukking en sy letterlike teëhanger. Verstraten stel dit so:

Een verbinding noemen wij (...) gemotiveerd als we een relatie kunnen leggen tussen de niet-compositionele betekenis van een verbinding en de letterlijke betekenis van dezelfde verbinding (1992: 14).

So gesien hou motivering of deursigtigheid nie regstreeks verband met die komposisionaaliteitsbeginsel nie, want dit gaan by motivering nie om *sintagmatiese* motivering nie (Carstens 1990: 43).

Die deursigtigheid of gemotiveerdheid van 'n uitdrukking vorm vir baie outeurs die basis waarop 'n rangorde of klassifikasie van MLI's gemaak kan van word. Vergelyk onder andere Fernando & Flavell (1971), Burger, Buhofer & Sialm (1982), Gläser (1988), Carstens (1990). Teen die subjektiewe aard van dié werkswyse (verskillende MLI's is naamlik vir verskillende mense meer of minder deursigtig) word ook beswaar gemaak: Carstens (1990) en Verstraten (1992).

Die kwessie van misleiding, disinformasie of ambiguïteit speel ook 'n rol in die karakterisering van MLI's, meer spesifiek idiome. Makkai sien as 'n tipiese eienskap van idiome die potensiaal wat hulle het om verkeerd verstaan te word, hulle vermoë om te mislei, hulle ambiguïteit (Makkai 1972: 25;122). Hulle ambiguïteit vloei voort uit die feit dat hulle letterlike (Makkai gebruik die term

homonimiese) teëhangers het. Op grond hiervan tref hy 'n onderskeid tussen egte en pseudo-idiome. Idiome wat waarheidsvoorwaardes oortree (**in iemand se keel afspring**) of grammatiese en leksikale idiosinkrasieë vertoon (**bid jou dit aan, die loef afsteek**) kan nie letterlike teëhangers hê nie, kan dus nie potensieel disinformatief wees nie en is daarom nie egte idiome nie. Vergelyk ook Kooij (1968), Weinreich (1969) en Fernando & Flavell (1981).

'n MLI vorm 'n betekenisgeheel wat as eenheid aangeleer en begryp word (Wissemann 1961, De Villiers 1975, Klimaszewska 1990a). Gestaltbetekenis word deur Mathiot (1967: 705) as volg geformuleer: "the meaning of the whole being more than the sum of the meaning of the parts". Mathiot wou die kenmerk as definiërende kriterium gebruik om te besluit oor die opname van MLI's in haar Papago-Engels woordeboek. Voorbeelde soos **kokdam ha=ki: hospitaal** (letterlik "siektes hulle huis") lei haar tot die gevolgtrekking dat dit nie 'n ondubbelsinnige kriterium is waaraan alle MLI's voldoen nie.

Daar word dikwels gewaarsku teen sirkelredenering in pogings om veral idiome te definieer: aan die een kant word gesê dat idiome se betekenis niekomposisioneel, idiomaties is. Vervolgens word idiomatisiteit dan as 'n definiërende kenmerk van idiome genoem. 'n Tipiese sirkeldefinisie lui as volg: "n idioom is 'n uitdrukking waarvan die betekenis nie beskou kan word as 'n funksie van die betekenis wat die dele het wanneer hulle nie dele van idiome is nie" (Eksteen 1989: 79). Om te ontsnap aan dié tipe sirkeldefinisie definieer Cruse (1986: 37) 'n idioom as 'n leksikaal komplekse uitdrukking wat semanties simpleks is, wat dus uit net een semantiese konstituent bestaan.²

Semantiese simplisiteit beteken dus dat die dele van 'n MLI nie afsonderlik bydraes tot die geheelbetekenis lewer nie. Nie alle MLI's is semanties simpleks nie - semantiese geleedheid kom ook voor (**dames en here, inkom**). Carstens (1990: 209) merk die volgende op oor semantiese simplisiteit:

Konseptualisering as 'n semanties ongelede eenheid impliseer (...) nie noodwendig dat die betrokke (...) bousel ondeursigtig en/of nie-analiseerbaar (nie-komposisioneel) is nie; dit impliseer slegs dat die interpreteerder by die relevante betekenis kan uitkom sonder om eers tot 'n komposisionele analise oor te gaan.

Die verandering wat 'n verbinding van woorde vanaf semantiese kompleksiteit tot semantiese simplisiteit kan ondergaan, is dié teken dat daar 'n oorgang van 'n vrye verbinding van woorde tot een leksikale item plaasgevind het.

In 'n bespreking van die idiomatisiteit al dan nie van 'n MLI bly daar 'n belangrike vraag: hoe weet mens dat die betekenis van 'n bepaalde woordverbinding as niekomposisioneel verstaan moet word? Veral Fernando & Flavell (1981) maar ook byvoorbeeld Burger (1983: 26) plaas klem op die rol wat die konteks speel. Dit is die konteks wat mens dikwels lei om 'n niekomposisionele betekenis te soek. Vergelyk ook Flores D'Arcais (1993) se vraag na "the point of idiom uniqueness" - wanneer word die idioom *as idioom* herken? Volgens Flores D'Arcais is die stadium waarop 'n idioom herken word afhanklik van die bekendheid van die idioom maar veral van die konteks. Dit kan vergelyk word met die proses van vereenduidiging by moontlike meerduidige sinne.

In hierdie verband sê Pulman die volgende:

Getting from compositionally derived meaning syntactic and semantic representations to fully resolved contextual interpretations involves what can be called *contextual reasoning*. This is the process of taking the information that can be derived linguistically from a sentence and fleshing it out with information supplied by the local context or general background knowledge, leading to a fully specific interpretation of that utterance of the sentence in that particular context (Pulman 1993:251).

Die idiomatisiteit van 'n leksikale item is dus moeilik om vas te stel in isolasie, maar is die gevolg van die interaksie tussen vorm, betekenis en konteks (Fernando & Flavell 1981: 22).

3.4 Geleksikaliseerdheid / Geïnstusionaliseerdheid

Om te sê dat 'n MLI geleksikaliseerd is, is 'n sirkeldefinisie. Dit kan nie as *kriterium* dien vir leksikale-itemstatus nie, maar is 'n vanselfsprekende kenmerk van leksikale items. Vir Matešić (1983: 112) is geleksikaliseerdheid trouens nie eers 'n aparte eienskap nie. Die geleksikaliseerdheid van MLI's is die gevolg van hulle vastheid en idiomatisiteit:

Idiomatizität und Stabilität parallelisieren den Phraseologismus dem Wort, führen zu seiner Lexikalisierung, der Speicherung im Lexikon (Fleischer 1982: 67).

Fernando & Flavell (1981: 47) definieer 'n idioom onder andere as “a syntactic unit manifesting relative lexical integrity”. Die relatiewe leksikale integriteit van MLI's hou onder meer in dat hulle soos simplekse leksikale items in die leksikon optree. Die interne kohesie by byvoorbeeld idiome en groepsetsels is soos dié van enkel woorde. Hulle word nie onderbreek nie en die dele kan nie herrangskik word nie. Veral op semantiese vlak tree idiome soos leksikale items op, gesien hulle niekomposisionele aard. Hulle dra betekenis as gehele soos woorde (Zgusta 1971: 144).

Nie alle taalkundiges sien MLI's as leksikale items nie. Matešić (1983: 116) tref juis 'n onderskeid tussen wat hy 'n fraseem noem en 'n leksikale item (hy gebruik die term *lekseem*), omdat hy 'n fraseem beskou as 'n lekseemkompleks. Leksikaal-grammaties stem fraseem en leksikale items egter vir hom ooreen.

Die relatiewe leksikale integriteit van MLI's word ook gesien in die verandering van die woordstatus van die 'woorde' binne die MLI. Woorde binne 'n meerwoordige leksikale item verloor tot 'n groot mate die moontlikheid om morfologiese en sintaktiese bewerkings te ondergaan. Semanties het woorde dikwels nie meer die betekenis wat hulle in 'n vrye verbinding het nie. Hulle gee dus hulle sintaktiese en semantiese onafhanklikheid prys binne 'n MLI.

Die afsonderlike woorde binne 'n MLI kan nie geïsoleer word nie. In sommige gevalle is dit 'n vraag of die woorde in idiome hoegenaamd nog betekenis het. Ter illustrasie, ook van die onbevredigende praktyk wat dikwels nog in woordeboeke gevolg word om een woord in 'n idioom as lemma te neem, kan die inskrywing onder **botter** in **Nasionale Woordeboek** geld:

botter s.nw. 1. *vetstof verkry uit melkroom, - op sy brood, net wat hy wil hê, wat hom sterk in sy kwaad.* So maklik soos brood en -, *baie maklik.*- aan die galg smeer, *vergeefse moeite.* In die - val, *dit gelukkig tref.* - by die vis, *kontant betaling.*

Wat ook al die leksikale betekenis van **botter** mag wees, dit is duidelik uit die voorbeelde van idioome wat gegee word, dat **botter** op geen *sistematiese* wyse bydrae tot die betekenis van die idioome nie. In Cruse se terme is **botter** in die aangehaalde idioome nie 'n semantiese konstituent nie. Die woorde in 'n MLI vorm nie meer deel van die leksikaal-semantiese paradigma waartoe hulle buite die MLI behoort het nie - hulle is nie meer woorde in die strengste sin van die woord nie.

Volgens Verstraten verwerf woorde 'n meerwaarde deur hulle deelname aan 'n vaste verbinding (1992: 59). Hierdeur ontstaan nuwe betekenis. Maar is dit werklik die *woorde* wat 'n meerwaarde verwerf, of kom 'n nuwe betekenis, wat niks te make het met die sinchroniese betekenis van die dele nie, nie eerder tot stand nie?

Transformasies wat een van die dele van 'n meerwoordige leksikale item wil isoleer, slaag dikwels nie:

(10) ? Watter lyf het hy weggesteek?

Aan die ander kant is dit ook so dat MLI's ook kenmerke van frases vertoon. Die leksikale-itemstatus van MLI's is relatief omdat sintaktiese bewerkings wel toegepas kan word en omdat hulle soms volkome deursigtig is (Cruse 1986: 38; Carstens 1990: 196). Idiome is nie sonder meer onontleedbare gehele nie (Kooij 1968: 254). Die volgende dien ter illustrasie.

Tydens 'n inbelprogram oor Afrikaans Stereo word slegs 'n deel van 'n idioom gegee en die luisteraars moet dan die idioom voltooi. Dit gaan gewoonlik oor een woord wat ingevul moet word. Luisteraars wat nie die idioom ken nie, val dan terug op die betekenis wat die woorde as vrye verbinding het. By **tussen die bye maar ver van die (...)** was daar raaiskote soos **heuning** en **blomme**. Op dié manier het 'n luisteraar toe wel op die regte antwoord (**koek**) afgekom. Die woorde in hierdie idioom het dus genoeg van hulle leksikale betekenis behou vir die suksesvolle voltooiing daarvan. Die idioom is dus in 'n hoë mate deursigtig.

Sekere sintaktiese en morfologiese bewerkings kan wel nog uitgevoer word. Dit is Burger (1983: 26) se opinie dat die dele van 'n MLI meer outonomie het as wat gewoonlik gestel word. So kan transformasies waar een woord geïsoleer word wel plaasvind sonder dat die idiomatiese betekenis prysgegee word.

(11) Die eiertjies wat hy te lê het, word gewoonlik gou vrot.

Carstens (1990: 196-197) noem transformasies soos die passieftransformasie, **dat**-invoeging, nominalisering deur woordvorming, voorsetselgroepverskuiwing en bywoord-invoeging wat wel uitgevoer kan word.

Volgens Cruse word fleksie-affikse in idiome by die "grammatically appropriate elements" gevind: "the elements of an idiom retain at least some of their grammatical identity" (1986: 38).

(12) John has bees in his bonnet about many things.

(13) Susan werp altyd baie stuiwers in die armbeurs.

By baie deeltjiewerkwoorde (die nie-idiomatiese deeltjiewerkwoorde) behou die dele van die meerwoordige leksikale item hulle woordstatus en tree hulle wel as semantiese konstituente op:

(14) Hy **klim** die trappe **af**.

(15) Hy **kom** by die huis **uit**.

Daar kan egter geen twyfel oor deeltjiewerkwoorde se leksikale status wees nie. Dit lyk asof hulle 'n teenargument vorm vir die gedagte dat 'n hoë mate van idiomatisiteit ook 'n hoë mate van leksikale integriteit veronderstel. Idiomatiese en nie-idiomatiese deeltjiewerkwoorde se leksikale status is dieselfde.

MLI's onderskei hulle in vormlike opsig nie altyd van vrye verbindings nie - dit is net by sintakties anomale konstruksies die geval. Woorde (byvoorbeeld werkwoorde) in 'n idioom behou hulle sintaktiese kategorie, alhoewel die *betekenis* van die idioom dikwels nie rekening hou met hierdie sintaktiese kategorieë nie. **Hy gee tou op** bevat die deeltjiewerkwoord **opgee**, maar in die betekenis - "hy is moedeloos" - is die semantiese kern van die idioom 'n adjektief.

Die reproduseerbaarheid van MLI's is 'n verdere aanduiding van hulle leksikale-itemstatus. In teenstelling tot vrye verbindings word MLI's nie telkens opnuut gevorm (gegenereer) nie. Vir sommige taalkundiges is reproduseerbaarheid een van die wesenskenmerke van 'n MLI. Dit is 'n eienskap wat MLI's met ander leksikale items gemeen het en wat hulle onderskei van vrye verbindings: Burger, Buhofer & Sialm (1982:61); Fleischer (1982:67); Matešić (1983:111).

Reproduceerbaarheid hou meer in as dat 'n MLI herhaal word in spraak. Dit is 'n eienskap van 'n woordkompleks wat altyd in dieselfde vaste vorm optree en 'n betekenis het wat afwyk van die letterlike betekenis. Sinchronies gesien is 'n MLI reproduceerbaar, diachronies gereproduceer.

Reproduseerbaarheid hou in dat MLI's in sinne optree soos sinsdele. Hulle sluit by die sin aan sonder om op hulle eie 'n teks daar te stel. "Einfügung in den Satz" is 'n eienskap wat Matešić (1983:115) apart noem, omdat hy MLI's wil onderskei van spreekwoorde en gevleuelde woorde, wat volgens hom nie MLI's is nie, maar mikrotekste op hulle eie.

Ter opsomming van wat hierbo gesê is, kan daar verwys word na 'n artikel van Pawley (1986) waarin hy 27 eienskappe of kriteria onderskei wat as aanduiding kan dien van die leksikale status van 'n MLI. Hy groepeer die kriteria onder die volgende hoofde: geïnstitusioneerde status in 'n kultuur, ooreenkoms met simplekse lekseme, spesiale sintaktiese beperkinge, ellipsis, skryfkonvensies en arbitrariteit. Aanduiders van leksikale status by MLI's in Afrikaans is byvoorbeeld die volgende:

- Die frase is geïnstitusioneer: groetformules (**hoe gaan dit**) of terme (**sub judge**)
- Enkelwoordsinonieme kom voor 'n **uiltjie knip x dut**
- Interne pousering is onaanvaarbaar
- Die woorde in die MLI kan nie geskei word nie
- Skryfkonvensies: die woordkompleks word as een woord geskryf: **eerstehulp**
- Die uitspraak word gereduseer
- Die MLI is sintakties anomaal
- Ellipsis kom voor: **stille waters ...**
- Die MLI is semanties ondeursigtig: **aan die kaak stel**

Die criterium van geleksikaliseerdheid kan, soos die ander drie, ook help om 'n kerngroep en 'n randgroep by die MLI's te onderskei. Wat leksikalisering betref, is die twee soorte MLI's wat tot 'n hoë mate uit die kerngroep uitgesluit word die sogenaamde sinsidiome (spreekwoorde ens.) wat tekste op hulle eie vorm en kollokasies.

3.5 Samevatting

Uit die bespreking van die kenmerke van MLI's hierbo is dit duidelik dat hulle as groep geweldige variasie vertoon. Slegs deur 'n verskeidenheid van kenmerke te betrek by 'n bespreking van die aard van MLI's kan daar reg laat geskied word aan hulle taamlike komplekse karakter.

Behalwe vir meerwoordigheid kan nie een van die kenmerke as absoluut beskou word nie. MLI's vertoon die kenmerke in wisselende grade.

As werksdefinisie van die MLI kan die volgende geld:

'n Meerwoordige leksikale item is 'n leksikale item wat uit meer as een woord bestaan, wat nie groter as 'n sin is nie en wat wisselende grade van vastheid en semantiese spesialisering vertoon. Hulle geleksikaliseerdheid is die resultaat van hulle vastheid en idiomatisiteit.

VOETNOTE

1. Weinreich (1969) en Makkai (1972) beskou idiome met unieke elemente as pseudo-idiome en ook Fleischer (1982) vra of idiome met unieke komponente wel egte idiome is, aangesien daar geen vergelyking moontlik is met vrye verbindinge waar die woorde in betekenis eksterne tot die betekenis in die idioom gebruik word nie.

2. 'n Semantiese konstituent is "elke samestellende konstituent van 'n sin wat 'n betekenis dra wat met die betekenis van die ander samestellende konstituente verbind om die globale betekenis van die sin te lewer" (Cruse 1986: 25). Om te toets of 'n leksikale item 'n semantiese konstituent is, gebruik Cruse die toets vir herhalende semantiese kontras.

BIBLIOGRAFIE

- Bosman, H.J. 1998. *Die meerwoordige leksikale item in Afrikaans*. Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif. Universiteit van Stellenbosch.
- Botha, W.F. 1992. Los of vas geskryf: die leksikograaf, die spelreëls en die taalwerklikheid. *Lexikos*, Afrilex-reeks 2 (1992), pp. 23-38.
- Burger, H. 1973. *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Burger, H., Buhofer, A. & Sialm, A. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Carstens, A. 1990. *Die komposisionaaliteitsbeginsel en die grammatika van Afrikaans*. D. Litt.-proefskrif, Universiteit van Suid-Afrika.
- Cruse, D.A. 1986. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. 1992. *A dictionary of linguistics and phonetics*. 3rd ed. Oxford: Blackwell.
- De Beer, J.A. 1989. *'n Sintaktiese en semantiese beskrywing van Afrikaanse idioome*. Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif. Universiteit van Pretoria.
- De Villiers, M. 1975. *Die semantiek van Afrikaans*. Pretoria: Haum.
- Eksteen, L.C. 1989. Die idioom as semantiese konstituent. In: Botha, T.J.R. (red.). *Leksikografie en leksikologie* (pp. 78-82). Pretoria: Serva-Uitgewers.
- Fernando, C. & Flavell, R. 1981. *On idiom. Critical views and perspectives*. Exeter: University of Exeter.
- Feinauer, I. 1983. Vloekwoordinvoeging in Afrikaans. In: Kongresreferate Linguistevereniging van Suid-Afrika, pp. 133-154.
- Fleischer, W. 1982. *Phraseologie der Deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- Flores D'Arcais, G. 1993. The comprehension and semantic interpretation of idioms. In: Cacciari, C. & Tabossi, P. (eds.). *Idioms: Processing, Structure, and Interpretation* (pp. 79-98). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Fraser, B. 1970. Idioms within a transformational grammar. *Foundations of language*, vol. 6, pp. 22-43.
- Gibbs, R.W. & Nayak, N.P. 1989. Psycholinguistic Studies on the syntactic behavior of idioms. *Cognitive Psychology*, vol. 21, pp. 100-139.
- Gläser, R. 1988. The grading of idiomaticity as a presupposition for a taxonomy of idioms. In: Hüllen, W. & Schulze, R. (eds.). *Understanding the Lexicon. Meaning, sense and world knowledge in lexical semantics* (pp. 264 - 279). Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Glucksberg, S. 1993. Idiom meanings and allusional content. In: Cacciari & Tabossi (eds.). *Idioms: Processing, Structure, and Interpretation* (pp. 3-26). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gouws, R.H. 1990. Vaste uitdrukkings as multileksikale lemmas in Afrikaanse woordeboeke. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, jg. 30, nr. 4, pp. 265-283.
- Klimaszewska, Z. 1990. *Verbale Phraseologie des Niederländischen*. Warszawa: Rozprawa Habilitacyjna.
- Kooij, J.G. 1968. Compounds and idioms. *Lingua*, vol. 21, pp. 250-268.
- Malkiel, Y. 1959. Studies in irreversible binomials. *Lingua*, vol. 8, pp. 113-160.
- Makkai, A. 1972. *Idiom structure in English*. The Hague: Mouton.
- Matešić, J. 1983. Zum Terminus und zur Definition der 'Phraseologische Einheit'. In: Matešić, J. *Phraseologie und ihre Aufgaben* (pp. 194 -213). Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Mathiot, M. 1967. The place of the dictionary in linguistic description: problems and implications. *Language*, vol. 43, pp. 703-724.
- Moon, R. 1986. "Time" and idioms". In: Snell-Hornby, M. (ed.) 1986. *Zürilex '86 Proceedings* (pp. 107-116). Zürich: Francke Verlag.
- Nunberg, G.D. 1978. *The pragmatics of reference*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Ponelis, F. 1989. Leksikale elemente. In: Botha, T.J.R. (red.). *Leksikografie en leksikologie* (pp. 48-54). Pretoria: Serva-Uitgewers.
- Pulman, S.G. 1993. The recognition and interpretation of idioms. In: Cacciari & Tabossi (eds.). *Idioms: Processing, Structure, and Interpretation* (pp. 79-98). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Raidt, E.H. 1995. Idiomatiese uitdrukkings en spreekwoorde in ouer Afrikaans. In: Bosman, N. (red.). *'n Man van woorde. Feesbundel vir Louis Eksteen* (pp. 92-105). Pretoria: J.L. van Schaik.

- Swanepoel, P. 1993. Fokus op die prismatiese semantiek van vaste verbindings. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, jg. 33, nr. 2, pp. 96-111.
- Verstraten, L. 1992. *Vaste verbindings. Een lexicologische studie vanuit cognitief-semantisch perspectief naar fraseologismen in het Nederlands*. Utrecht: LEU.
- Weinreich, U. 1969. Problems in the analysis of idioms. In: Puhvel, J. (ed.). *Substance and Structure of Language* (pp. 23-81). Berkeley: University of California Press.
- Wissemann, H. 1961. Das Wortgruppenlexem und seine lexicographische Erfassung. *Indogermanische Forschungen*, jg. 66, pp. 225-258.
- Zgusta, L. 1967. Multiword Lexical Units. *Word*, vol. 23, pp. 578-587.
- Zgusta, L. 1971. *A Manual of lexicography*. Den Haag: Mouton.

Oktober 1998